

Cirkevné reálie v slovenských a českých prekladoch z ruskej literatúry 19. a 20. storočia

Religious Realia in Slovak and Czech Translations from Russian Literature of the 19th and 20th Centuries

Dušan Tellinger

(Košice, Slovenská republika)

Abstrakt:

Predmetom príspevku je skúmanie cirkevných reálií v slovenských a českých prekladoch a otázka ich preložiteľnosti. Preložiteľnosť všetkých druhov sakrálnych/cirkevných textov (nielen umeleckých textov) závisí od kultúrnej, jazykovej a štylistickej kompetencie prekladateľa. Existujú dve základné stratégie prekladu – odcudzovanie v protiklade k zdomácnovaniu. Odcudzovanie má ten zásadný cieľ, aby si text s teologickými hodnotami zachoval cudzí charakter pre príjemcu prekladu. Naproti tomu zdomácnovaním sa stáva text prekladu plynulým na čítanie v cieľovej kultúre. Ani jedna z týchto dvoch stratégií nie je zárukou pre vznik zdarného prekladu, preto sa prekladateľ snaží dosiahnuť kreolizáciou kultúr a jazykov kompromis medzi obidvoma zmienenými stratégiami prekladu.

Kľúčové slová:

preložiteľnosť; cirkevné reálie; informačné pozadie; komentovanie reálií; kultúrna kompetencia; odcudzovanie; kreolizácia; pravoslávna liturgia

Abstract:

This paper reflects not only the issues of the research of the topic religious realia in Slovak and Czech translations but also their translatability. The translatability of all

kinds of sacral/religious texts (not only literary texts) depends on translator's cultural, language and stylistic competence. A translator of texts which contain religious realia needs a specific strategy to bridge the gap between different religions, cultures and languages. There are two basic strategies—foreignization versus naturalization. The basic idea of the foreignizing strategy is the effort to make the text with theological values foreign to the target culture. In contrast naturalizing strategy makes the sacral/religious text fluent to the target culture reader. None of these two basic strategies is a guarantee of a successful translation therefore the translator's effort is a creolized culture and language in translation (i.e. a compromise strategy between both mentioned basic translational strategies).

Key words:

translatability; religious realia; background knowledge; comments on realia; cultural competence; foreignization; creolization; Orthodox liturgy

Liturgickému názvosloviu a cirkevným reáliám vo všeobecnosti sa venuje v teórii prekladu značná pozornosť, ako o tom nachádzame vyhranené stanovisko i v nemeckej translatológii. Teologickým textom venuje pozornosť predovšetkým Radegundis Stolzeová, ktorá pri ich preklade zdôrazňuje solídne vedomosti prekladateľa z danej oblasti: „Auch theologische Texte werden Fachübersetzern vorgelegt und sie bieten aus übersetzungswissenschaftlicher Sicht vergleichbare Verstehensprobleme. Sie setzen ein theologisches Vorverständnis voraus, ohne welches bestimmte Begriffswörter, ja oft eine ganze Argumentation, nicht verständlich sind. Für Übersetzer mit theologischer Vorbildung besteht natürlich kein Verstehensproblem“¹. Úspešnosť prekladu religióznych textov je založená na správnom pochopení termínov a reálií. Vychádza sa z princípu konfesionality, ktorý sa nezriedka dodržiava i na úkor zrozumiteľnosti termínov a reálií. Nezanedbateľnú úlohu pri preklade teologických textov zohráva príslušnosť prekladateľa k určitej konfesii (kresťanstvo, judaizmus, hinduizmus, islam), čiže k určitému kultúrnemu okruhu. Problematika prekladu tejto úzko špecializovanej lexiky súvisí s konfesiónalnym povedomím kultúrneho spoločenstva, pre ktoré preklad vzniká. Z potrieb veriacich každého kultúrneho spoločenstva aj vyplýva nevyhnutnosť prekladania religióznych textov. Iná je však

1 „I teologické texty sa ponúkajú odborným prekladateľom a tieto texty predstavujú porovnateľné problémy ich pochopenia z hľadiska vedy o preklade. Sú potrebné pre ne predbežné teologické vedomosti, bez ktorých nie sú pochopiteľné niektoré označenia pojmov, no často i celá argumentácia. Pre odborného prekladateľa s predbežným teologickým vzdelaním samozrejme neexistuje problém pochopenia.“ (preklad D. T.) STOLZE, R.: *Fachübersetzen – Ein Lehrbuch für Theorie und Praxis*. Berlin: Frank & Timme, 2013, s. 101.

situácia pri preklade umeleckej literatúry so silnou vrstvou lexiky z náboženského prostredia – cirkevných reálií, čo sa v československých pomeroch prejavilo najmä v období od spoločenského prevratu, keď sa začali prekladať i diela ruských autorov, ktoré boli opomínané pred rokom 1989. V súvislosti s touto problematikou hovorí tretia česká prekladateľka Gogoľovho diela *Размышления о Божественной литургии* (*Rozjímání o božské liturgii* – 1996) Zdeňka Vychodilová o dvoch nasledovných lexikálno-sémantických skupinách reáliových výrazov, ktoré sa vzťahujú na opis svätej liturgie: „I. tzv. *bezekvivalentní lexikum* – prípady, kdy v reáliích cílového jazyka, tedy češtiny, neexistuje odpovídající věcný ekvivalent, např.: *иконостас* – *ikonostas*, *амвон* – *ambon*, *жертвенник* – *žertveňík*, *проскомидия* – *proskomidie* a jiné. II. *funkční ekvivalenty* – v odpovídající mimojazykové situaci analogického západního obřadu existují předměty či jevy plnící podobnou funkci. Jde však vždy o částečnou ekvivalenci, kde částečnost postihuje především významové *denotační* rozdíly, např.: *фелон* – *felon* (svrchní kněžské roucho – odpovídá římské kasuli), *стихарь* – *stichar* (kněžské roucho, obvykle bílé, odpovídající latinské albě), *нарукавницы* – *narukavnice* (manžety, odpovídají latinskému manipulu) a další“². Pochopenie liturgického procesu v Gogoľovom diele je založené na správnom preklade termínov a reálií súvisiacich napr. s obradným rúchom v českom jazykovom prostredí. Aby si čitateľ ruskej klasiky dokázal uvedomiť rozdiely v jednotlivých komponentoch rúcha kňazov gréckobyzantského a rímskeho rítu, nestačia iba komentáre, ktoré pripájajú niektorí prekladatelia beletristických diel k týmto cirkevným reáliám.

V publikáciách slovenského lexikológa Štefana Švagrovského sa mimoriadna pozornosť venuje porovnaniu gréckobyzantského a rímskeho rítu – i pri opise už stručne spomenutého rozdielu bohoslužobného rúcha východnej a západnej cirkvi: „Kňaz, ktorý sa chystá slúžiť *sv. liturgiu (omšu)*, si oblieka na *čierny talár* najprv *stichar*, svetlú dlhú košeľu (u rímskeho rítu *alba*). Obliekajú ho diakoni, kňazi i biskupi. Stichar sa prepáše pásom z látky (u rímskeho rítu *cingula*). Na konce rukáva sticharu sa navliekajú *narukavníky* – *epimanikie*. Diakon si oblieka na stichar ešte diakonskú *štólu*, *orár*, dlhý úzky pruh látky okolo krku, splyvajúci po oboch stranách. Kňaz i biskup obliekajú na stichar epitrachyl (u rímskeho rítu štóla) – je to dvojité vyšívané pás látky siahajúci až k nohám, avšak na rozdiel od štóly je spojený. Na epitrachyl potom kňaz oblieka *felon* (u latinského rítu *kazula*), ktorý siaha vpredu len k pásu, takže dole od pásu vidieť obidva spojené konce epitrachylu. Biskup namiesto felonu oblieka *sakkos* (doslova vrece), čiže vrchné biskupské rúcho. Naň si ešte kladie biskup *omofor*, široký pruh látky okolo ramien, splyvajúci na prsia a na chrbát (je to obdoba *pallia* u rímskeho rítu). Odznakom biskupa je tiež *nábederník*, tuhý látkový kosoštvorec, ktorý si biskup

2 VYCHODILOVÁ, Z.: *Několik poznámek k překladu religiozní literatury*. In: LEPILOVÁ, K. (ed.): *Rossica Ostraviensia '96. Lingua rossica in sphaera mercaturae*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity, 1996, s. 249.

pripína k pásu po pravej strane. Pri *archijerejskej liturgii* (*pontifikálnej omši*) má biskup na hlave mitru, biskupskú čiapku, ktorá však nemá podobu dvojdielnej pokrývky hlavy s vybiehajúcimi hrotmi, ale korunky, ukončenej hviezdou.³

Pri preklade umeleckej literatúry badať vo všeobecnosti značnú mieru voľnosti v prípade cirkevných reálií, aby boli zrozumiteľné čitateľom i bez dlhých komentárov. Stretnutie východnej a západnej kultúry vidieť práve na spôsoboch prekladu cirkevných reálií, kde prichádzajú do úvahy dva základné princípy – ponechávajúci a nahradzujúci (v odbore prekladateľstva známe ako protiklad naturalizácie a exotizácie). Ide o preklady z ruštiny do dvoch jazykov v interkultúrnom jazykovom prostredí, v ktorom od najstarších čias dominuje latinská cirkevná terminologická tradícia. Bohatý materiál na obidva princípy poskytujú preklady románu *Пошехонская старина* M. J. Saltykova-Ščedrína do slovenčiny a češtiny. Tak napr. *епархиальный архиерей* je v preklade Márie Rázusovej-Martákovej (1905 – 1964; ďalej iba M. R.-M.), ktorý vyšiel pod názvom *Kocúrkovská starina* v roku 1951, ponechaný v pôvodnom tvare – *eparchiálny archijerej* (a k tomu prekladateľkina vysvetlivka pod čiarou – *diecézny biskup*). V obidvoch českých prekladoch, ktoré vyšli pod rovnakým názvom *Pošehonské staré časy*, je prispôbenie tejto reálie domácim pomerom. V preklade Anny Teskovej (1872 – 1954; ďalej iba A. T.) (vyšiel opätovne posmrtno v r. 1955) – *diecésní biskup* (a v poznámkach – na konci knihy: *Archijerej* – obecný, neoficiálny názov pro biskupa, arcibiskupa, metropolitu). V preklade Jaroslava Huláka (1920 – 1999; ďalej iba J. H.) a Sergeja Machonina (1918 – 1995; ďalej iba S. M.), ktorý však nie je uvedený v knihe, pretože v 70. rokoch nesmel publikovať (ich spoločný preklad je z roku 1976) *biskup* – bez komentovania. Naproti tomu ďalšie cirkevné hodnosti *протоинок* a *нон* sú vo všetkých porovnávaných prekladoch ponechané – bez komentára. Menej známe *дьячок* sa nahrádza domácimi ekvivalentmi: Наш поп был полуграмотный, выслужившийся из дьячков. – Náš pop bol pogramotný a vyškriabal sa z kostolníka (M. R.-M.). – Náš pop uměl trochu psát a číst a na popa to dotáhl z kostolníka (A. T.). – Náš pop byl pogramotný, vypracoval se na popa z žalmisty (J. H.).

V preklade A. Teskovej sa aspoň v určitej miere komentujú cirkevné reálie, no napriek tomu pochopia čitatelia mnohé fakty len na základe svojej erudície. Tak napr. v kapitole románu, kde sa hovorí o narodení autora a jeho súrodencov, je zmienená i náboženská stránka pôrodu: В крайнем случае во время родов открывали в церкви царские двери, а дом несколько раз обходили кругом с иконой. – V krajnom prípade za pôrodu otvorili sväté dvere a s ikonou obišli dom niekoľkokrát dookola (M. R.-M.). – Když bylo zle, otevřeli v době porodu ‚královské dveře‘ v kostele a obcházeli několikrát s ikonou dům (A. T.). Na konci knihy je i komentár: *Královské*

3 ŠVAGROVSKÝ, Š.: *Gréckobyzantský rítus na území Slovenska*. Slavica Slovaca, 33, 1998, č. 2, s. 104.

dveře – prostrední dveře v ikonostas. Ikonostas je stěna s obrazy svatých a s trojmi dveřmi. (Severní se jmenují jáhenské, jižní palamarské.) Ikonostas odděluje kněžiště od chrámové lodi. V preklade J. Huláka je náhrada *ikonostasu oltářom* (podobne ako na inom mieste románu *analog* nahradil *oltárikom*): Nanejvyš ešte někdy přímo při porodu otvírali v kostele dveře před oltářem a párkrát obešli dům s ikonou. Táto časť ikonostasu sa spomína v románe aj neskôr: Поп порывался затворить царские врата. – Pop sa pobral zatvoriť sväté dvere (M. R.-M.). – Pop se hrnul zavřít královské dveře (A. T.). – Pop chtěl mermomocí zavřít oltářní dveře (J. H.). Vo všeobecnosti platí, že pri preklade spomenutých slov pomenúvajúcich cirkevné reálie siahajú prekladatelia najčastejšie k lexikálnym prostriedkom (teda nie k tzv. nulovému prekladu, to jest k sémantickému prekladu tzv. nepreložiteľných slov na úrovni celého textu): „transkripcia, transliterácia, adaptovanie reálií, tvorenie neologizmov a kalkov, ktoré predstavujú zdanlivo ich najjednoduchší preklad.“⁴

Podrobnú informáciu o vnútri ruského chrámu s *ikonostasom* i o *troch dverách* v ňom poskytuje Š. Švagrovský: „Vnútro chrámu tvorí *predsieň*, cez ktorú sa vchádza do vlastného chrámového priestoru. Ten je rozdelený na *loď* a *kňazište* (oltárnu časť). Loď je od kňazišťa oddelená *ikonostasom*, na ktorom sú v presnom poradí usporiadané ikony svätcov. V ikonostase je troje dveri: *stredné* dvojdielne sa nazývajú kráľovské, cez ktoré môže do kňazišťa vstupovať len klérus. Pred kráľovskými dverami je umiestnený *prestol* (obetný stôl). Ďalej sú v ikonostase tzv. *severné* a *južné* dvere – severnými sa vchádza do priestoru určeného na prípravu obetných darov, južnými do priestoru, ktorý je vyhradený pre diakonov. V oltárnej časti chrámu, kňazišti, je obetný stôl štvorcového tvaru – *prestol* (trapeza) prikrytý zo všetkých strán až k podlahe, na ňom leží zložený *antimins* (u rímskeho rítu *oltárny kameň*) s ostatkami svätých, zabalený do *ilitonu* (u rímskeho rítu *korporal*) a *evanjeliár*. V pozadí prestolu je *kríž* a *sedemramenný svietnik*, pred krížom je umiestnená tzv. *darochraniteľnica* (u lat. rítu *tabernakulum*), vežovitá schránka so sviatosťou a olejmi. Je prenosná. Vľavo oproti severným dverám ikonostasu je menší oltár zvaný *žertveník* (u rímskeho rítu *protesis*), na ktorom sa začína bohoslužba prípravou obetných darov. Celý priestor oltára s ikonostasom je oproti chrámovej lodi vyvýšený asi o výšku jedného schodu a pred kráľovskými dverami vybieha do polkruhu zvaného *ambona*. Z tohto vyvýšeného miesta sa číta Sväté písmo a kňaz káže.“⁵ Už uvedené komentovanie cirkevných reálií poukazuje na to, akú dôležitosť má kultúrna kompetencia prekladateľa, ku ktorej možno najsť nasledovné konštatovanie v nemeckej translatologickej literatúre, že je to „Kenntnis

4 TELLINGER, D.: *Kultúrne otázky prekladu umeleckej literatúry*. Košice: Typopress, 2005, s. 91.

5 ŠVAGROVSKÝ, Š.: *Gréckobyzantský rítus na území Slovenska*. Slavica Slovaca, 33, 1998, č. 2, s. 103 – 104.

und Beherrschung von Kultur.“⁶ Kultúrnu kompetenciu člení Heidrun Witteová na inom mieste svojej knihy na parakultúrnu, diakultúrnu a idiokultúrnu kompetenciu.⁷ Na nasledujúcich miestach knihy sa odvoláva autorka pri tomto aj na závery Franza Pöchlhackerera o internacionálnej diakultúre vo vzťahu k translácii.⁸

V porovnávaných slovenských a českých prekladoch v tomto príspevku venovanom cirkevným reáliám možno rozlišovať dva základné postupy priblíženia ruských cirkevných reálií našim čitateľom:

1. Riešenia ponechávajúce, pri ktorých sa cudzí výraz preberá (tento postup je sprevádzaný neraz i s vysvetlivkou – buď pod čiarou, alebo vo forme textovej vsuvky – nezriedka aj s obsirnejším objasnením na konci knihy). Dochádza takýmto spôsobom i k určitému prispôsobeniu cudzieho slova normám prijímajúceho jazyka – k adaptácii. Ponechávajúce riešenia sú skôr typické pre generácie starších prekladateľov – akými boli osobnosti 19. a 20. storočia (A. Tesková – tvorivo činná už pred M. Rázusovou-Martákovou).
2. Riešenia diferencujúce, pri ktorých dochádza k nahradeniu (substitúcii) cudzieho prvku domácim ekvivalentom na základe určitej zhody dôležitých vlastností. Uplatňuje sa pri tomto postupe hlavne funkčný zreteľ – nahradzujúci výraz v cieľovej kultúre spĺňa podobnú úlohu ako pôvodný výraz v kultúre originálu, aj keď sa v určitých detailoch môžu reálie v origináli a v preklade neraz dosť značne odlišovať. Týmito riešeniami sa vyznačuje mnohostranná prekladateľská činnosť J. Huláka, ktorá sa uzavrela na konci 20. storočia prekladateľovou smrťou. Ako príklad na protiklad ponechávajúceho a diferencujúceho riešenia môže poslužiť reália *амвон*: A по окончании службы поп выходил на амвон. – Ale po skončení bohoslužieb pop vyšiel na ambonu (M. R.-M.). – Po ukončení bohoslužby vystoupil pop na kazatelnu (A. T.). – A po bohoslužbách vychádzel pop na kazatelnu (J. H.). Podobne je to i pri cirkevnej reálii *аналой*: То ставила среди комнаты аналой и ходила вокруг него с зажженной свечой, воображая себя невестой и посылая воздушные поцелуи Иосифу Прекрасному. – To postavila stred izby analoj a chodila okolo neho so zažatou sviecou, ako by bola mladuchou, a posielala vzdušné bozky Jozefovi Krásnemu (M. R.-M.). – Pak zase postavila doprostřed pokoje analoj a obcházela jej kolem dokola s rozžatou svící, představujíc si sebe jako nevěstu a posílajíc Josefu Spanilému vzdušné polibky (u A. Teskovej je objasnenie na konci knihy: *Analoj* – kostelní stolec s nakloněnou deskou; na něj se kladou posvátné knihy a ikony, kolem něho vodí kněz při svatebním obřadu ženicha s nevěstou). V preklade

6 „Znalost a ovládání kultúry“ – preklad D. T. WITTE, H.: *Die Kulturkompetenz des Translators: begriffliche Grundlegung und Didaktisierung*. Tübingen: Stauffenburg Verlag, 2000, s. 53.

7 „Para- Dia- und Idiokultur(kompetenz/en)“ Porov. tamže, s. 55.

8 Porov. tamže, s. 57.

J. Huláka je kompenzácia slova *analog*: Tu si zas postavila doprostred pokoje oltáříček a chodila kolem něho s rozžatou svící jako nevěsta a posílala vzdušné polibky Josefu Spanilému. Protiklad obidvoch riešení možno objasniť tým, že pri málo známých cirkevných reáliách je pri ponechaní reálie nevyhnutný komentár, ako to možno vidieť pri *proskomidii*: Он совершает проскомидию, как настоящий иерей. – Odbavuje proskomidiu ako ozajstný kňaz. Prekladateľka pripája k tomu poznámku: *Proskomidia* (doslovne prinesenie), prvá časť pravoslávnej liturgie. V obidvoch českých prekladoch je výraz zo západnej liturgie *proměňování*, čím odpadá potreba komentovať ho: Koná proměňování jako skutečný kněz (A. T.). – Dělá proměňování jako skutečný kněz (J. H.).

V jednotlivých situáciách prichádza do úvahy tak komentovanie, ako aj náhrada, napr. *просвиря* domácou reáliou *hostia*. Otec spisovateľa Saltykova-Ščedrina vykonával v svojom kabinete liturgiu a rozdával *nekonsekrované kúsky prosviry* ako kňaz po liturgii: Отец каждое утро запирался в кабинет и, выйдя оттуда, раздавал нам по кусочку зачерствелой просвиры. – Každého rána sa otec zamykal v kabinete, a keď vyšiel, rozdával nám po kúsočku zatvrdnutej prosviry (v poznámke prekladateľky: *Prosvira* je hostia pravoslávnych z nekvaseného cesta). V českých prekladoch sa využíva spôsob ponechávajúci i nahrádzajúci: Otec se každého rána zamykal v kabinetě, a když pak vycházel, dával nám po kousíčku zatvrdlé prosviry (v komentároch na konci knihy: *Prosvira* – hostie z nekvašeného těsta). – Tatínek se každé ráno zavíral ve své pracovně, a když vyšel, poděloval nás kousíčkem zatvrdlé hostie (J. H.). Táto reália si zasluhuje mimoriadnu pozornosť, pretože jej výskyt v románe sa dá využiť na odlišenie dvoch liturgií. Podrobne o *prosvire* (*prosfore*) vo východnej liturgii píše Š. Švagrovský: „Na začiatku svätej liturgie pristúpi kňaz k *žertveniku* (*prothesis*), ktorý sa nachádza za severnými dverami ikonostasu, a na ňom pripravuje obetné dary. Táto prípravná časť sa nazýva *proskomidia*. Zvláštnym nožíkom, zvaným *svätá kopia*, vyrezáva z kruhovej *prosfory* (z kvaseného pšeničného chleba) strednú štvorcovú časť, nazývanú *pečať* alebo *baránok* s iniciálami IC-XC-NI-KA (*Isus Christos nika* – *Ježiš Kristus víťazí*). Do kalichu, ktorý je trocha širší než v západnej liturgii, nalieva víno a primiešava trochu vody. Z ďalších prosfor potom vyrezáva menšie čiastky v tvare kociek, ktoré v zvláštnom poradí (Matka Božia, za živých, za mŕtvych) kladie za príslušných modlitieb na *diskos* (*paténu*) miskovitého tvaru.“⁹

Stretnutie dvoch kultúr predstavujú v slovenských a českých prekladoch z ruskej klasiky 19. a 20. storočia všetky cirkevné reálie, ktoré sú spojené s východným obradom a s náboženstvom vo všeobecnosti. Prekladatelia sa usilujú nájsť pre ruské cirkevné reálie domáce analógy; vidíme to i v prípade slova *богомол* (nábožný človek), ktoré M. Rázusová-Martáková prekladá ako *modleník* – v ruštine má toto slovo ekvivalent

9 ŠVAGROVSKÝ, Š.: *Gréckobyzantský rítus na území Slovenska*. Slavica Slovaca, 33, 1998, č. 2, s. 105.

молельщик (который читает первым молитву в костёле): В это время у нас в доме гостил мещанин – богомол Дмитрий Никоныч Бархатов, которого в уезде считали за прозорливого. – Vtedy bol hosťom v našom dome mešťan-modleník Dmitrij Nikonyč Barchatov, ktorého v obvode pokladali za jasnozrivého (M. R.-M.). V preklade A. Teskovej je použitý ekvivalent *pútnik* (zodpovedá ruskému *bogomol*): Toho času byl u nás na náštěvě poutník Dmitrij Nikonyč Barchatov, člověk z mešťanského stavu, jehož v našem okrese pokladali za jasnovidného. V preklade J. Huláka je zovšeobecnenie: V těch dnech byl u nás hostem zbožný měšťan Dmitrij Nikonyč Barchatov, muž, který měl v újezdě pověst jasnovidce. Možno niekedy na objasnenie málo známej reálie použiť aj poznámku pod čiarou, napr. *благочинный* (что представлял собой благочинный) v preklade M. Rázusovej-Martákovej (čo znamená blahočinný – *blahočinný* – kňaz, ktorý má dozor nad niekoľkými cirkvami). V preklade A. Teskovej je použitý domáci analóg (co to znamená děkan), resp. nachádzame aj opis tejto ruskej reálie v preklade J. Huláka (kto to je hlavní kněz). Ponechávajúci princíp sa prejavuje v porovnávaných troch prekladoch pri preklade typickej ruskej reálie *раскольник*: v preklade M. Rázusovej-Martákovej *rozkolník* – v obidvoch českých prekladoch *sektář*. Pri kľúčovej postave *Raskolnikova* z Dostojevského románu *Zločin a trest* napr. dochádza k prekladateľskému problému, či objasniť slovenským a českým čitateľom význam zašifrovaný v mene tejto hlavnej postavy stelesňujúcej zlo – popri iných záporných postavách Dostojevského tvorby (napr. v románe *Besy*, čiže diabli – bes v staroegyptskej mytológii bôžik zla a v ruskom folklóre podľa starých národných povier zlý duch), ako to navrhuje učiť v komentároch pri takýchto výrazoch i odborníčka na preklad rozprávkových a cirkevných textov Eva Maria Hrdinová v svojej bohatej publikačnej produkcii, zameranej predovšetkým na výskum liturgického jazyka.

Bez dobrých kultúrnych znalostí nie je možný adekvátny preklad žiadnych cirkevných reálií, ani takých bežných, vyskytujúcich sa v sakrálnych textoch, ako sú slová pomenávajúce zlo – napr. o gravitujúcich rozdieloch pri preklade nemeckého slova *Teufel* pojednáva E. M. Hrdinová pri prekladoch rozprávok: „Ako príklad by tu mohlo slúžiť nemecké slovo *Teufel* vs. jeho české ekvivalenty *čert* a *dábel*. [...] Súhrne a zovšeobecňujúc možno teda povedať, že nemeckému slovu *Teufel* vo význame odporca boží či nemeckému slovu *Satan* zodpovedá české slovo *dábel*, ktorému prislúchajú ešte dodatočné konotácie: *dábel* ako sexuálne aktívny muž, záletník alebo smelý človek (porov. anglické slovo *daredevil*). České slovo *čert* zodpovedá síce diabolskej rozprávkovej bytosti, ktorá však v českých rozprávkach často vytupuje dobromyselne – kladne, a často i prehráva voči človeku, ale i predstavuje ekvivalent pre rakúske slovo *Krampus* (= čert, ktorý sprevádza sv. Mikuláša na deň sv. Mikuláša). Bokom ponechávame ďalšie prevzaté, väčšinou biblicky fundované synonyma *Dämon* alebo *Beelzebub*, alebo taktiež rovnako väčšinou bezekvivalentné rakúske slovo

Perchten.¹⁰ Práve slovo *čert* (*Teufel*) poskytuje podľa E. M. Hrdinovej¹¹ celým svojím radom synonymov v češtine a slovenčine široký priestor pre prekladateľskú tvorivú invenciu – synonymický rad v češtine: *čert, ďábel, satan, satanáš, rohatej, antikrist, černý (černe), lucifer, luciper, ďas, čerchmant, belzebub, pekelník, rarach, diblík, plivník, rarášek* (*Gelddrache, Feuerdrache?*)... *Démon, ďábel...*; synonymický rad v slovenčine: *čert* (v rozprávkach), *ďas, rohatý, ancikrist/anciáš, satanáš, lucifer, fras* (*fras – Fraisen, vezme si ta fras = dostaneš psotník*, epilepsia bola svojho času považovaná za „pekelnú chorobu“), *parom* (teda *Perún*), *rarach – rarášok* (= *zmok, Gelddrache/Feuerdrache?*), *belzebub... Diabol, démon...*“

Širokú oblasť možností uplatnenia tvorivej invencie poskytujú prekladateľom cirkevné sviatky pravoslávia a pôsty (*Филипповки, Петровки*), ako i názvy sakrálnych objektov – chrámov a monastierov (*Чудов монастырь, Сергиев посад, Новодевичий монастырь*). Pri preklade názvov cirkevných sviatkov postupuje M. Rázusová-Martáková dvoma spôsobmi – ponecháva ich v ruskom znení, alebo niekedy používa i slovenské ekvivalenty. Ako príklad na ponechávajúci princíp možno uviesť sviatok *покров*: Иногда с покрова выпадал снег и начинались серьезные морозы. – Niekedy od Pokrova padal sneh a začalo poriadne mrznúť. V preklade A. Teskovej je k tomu objasnenie na konci knihy: Někdy již o svátku Panny Marie Pomocné napadl sníh a začalo pořádně mrznout. – *Svátek Panny Marie* – 1. října podle starého kalendáře. V preklade J. Huláka bez komentára: Někdy napadl sníh už na svátek Panny Marie Pomocné a uhořily pořádně mrazy. Prácu J. Huláka pri preklade cirkevných reálií možno taktiež podrobne sledovať pri tak významnom diele, akým je trojdielna epepeja Alexeja Tolstého *Peter I.* Táto pútavá kniha autora, ktorý podáva obraz o živote ruskej a západoeurópskej spoločnosti na prelome 17. a 18. storočia, je mimoriadne náročná na preklad všetkých skupín reálií, osobitne cirkevných reálií. Čitateľovi diela poskytuje nadaný spisovateľ panoramatický obraz chrámov Moskvy a tradičného života ortodoxného duchovenstva. Možno porovnať riešenia pri preklade do slovenčiny a češtiny, ktoré poukazujú na väčšiu voľnosť v preklade Jaroslava Huláka (1982) než v preklade Marty Ličkovej (1969): *осьмиконечный крест – trojramenný kríž – osmiramenný kríž; четырёхконечный кржж – dvojramenný kríž – kríž, jak má být; Варвара великомученица – Varvara veľkotičenička – Svatá Barbora; богомолье – omša – routní cesta; просфора – prosfira – hostie / svätený chlieb; лавра – lavra – klášter; клубук – mitra – vysoká tnišška čerpie; монашкин клубук / чёрный клубук – tnišsky čerpiec – řeholnícký závoj; женщина-черноряска / черноряска – tniška – řeholnice; скуфья – tnišske rúcho – šlojír jeptišky; ентрахиль – kutňa – štóla; лествица –*

10 HRDINOVÁ, E. M.: *Von drei translatorischen Nüssen des Aschenbrödels*. Zeitschrift für Slawistik, 63 (2018), s. 341 – 342.

11 Porov. tamže, s. 341.

kožený ruženec – ruženec; крестный ход – procesia – průvod; обедня – poludňajšia omša / omša – mše; храм Иоанна-Предтечи – chrám Jána Zvestovateľa – chrám Jána Kráťa.

Jedným z dôležitých prekladateľských postupov pri preklade reálií je kompenzácia, pri ktorej ide o reprodukciu pôvodnej informácie inými slovnými prostriedkami cieľového jazyka. Vyžaduje si to určitú tvorivú invenciu prekladateľa, ako je to aj v prípade J. Huláka, ktorý vetu z románu *Peter I.* (И крест пишем – крѣж – четырехконечный) neprekladá doslovne – je to až smerom k metafore: Križ, jak má být. V preklade M. Ličkovej: A križ maľujeme dvojramenný. J. Hulák napriek určitej voľnosti pri preklade nenaruša pôvodné významy cirkevných reálií chybami, ktoré by vyplývali z nedostatočnej oboznámenosti s dobovou realitou. Ako jeden z prejavov tejto malej skúsenosti s históriou pravoslávia je chybný slovenský preklad spojenia *афонские чѣтку – aténsky ruženec* (M. Ličková) – *athoský ruženec* (J. Hulák). Aj pri nemeckých prekladoch tejto cirkevnej reálie, ktorá sa vyskytuje v prvom diele Tolstého románu vydaného v Moskve roku 1929, je význam zachovaný bezchybne: v preklade Wolfganga E. Groegera (1931 Lipsko) *Rosenkranz vom Bergkloster Athos* – v preklade Maximiliana Schicka (1950 Moskva) *Rosenkranz aus dem Athoskloster*. Nemeckému čitateľovi ruského klasického diela bolo treba nejakým spôsobom napomôcť, aby si reálie vedel vysvetliť. Ako príklad posluží objasnenie dôležitej reálie ruského pravoslávia *осьмиконечный крест* v druhom nemeckom preklade – *das Kreuz mit den drei Querbalken* (M. Schick) – naproti tomu v prvom preklade je to doslovne *achtzackiges Kreuz* (W. E. Goeger).

O funkcii cirkevných (teologických) termínov, resp. vo všeobecnosti o rozdieloch medzi termínami a reáliami obsérna pojednáva E. M. Hrdinová v celom rade publikácií zameraných na preklad liturgie sv. Jána Zlatoústeho. V svojej aktuálnej knihe sa k terminologickej problematike súvisiacej s náboženským štýlom vyslovuje nasledovne: „S ohľadom na preklad termínů je v této souvislosti zásadní adekvátní převod odborných termínů a pro překladatele vyvstávající povinnost zachování terminologického charakteru z originálu i v překladu. Zatímco ještě starší translatologická generace se zaměřovala s ohledem na překlad odborného textu především na překlad termínů, zaměření současných prací se zaměřuje i na další jazykové roviny než jen lexikální, a to na syntaktickou a textovou. Tam se u překladu humanitně zaměřených textů často zdůrazňuje zejména větší blízkost k beletristickému stylu, než jak je tomu u odborných textů nehumanitního typu. Přesto však hledisko terminologické správnosti zůstává pro translaci odborných textů neopominutelné.“¹² Správnosť výberu ekvivalentov pre termíny cirkvi byzantsko-slovanského obradu je podmienkou zachovania terminologickej osobitosti byzantskej liturgickej tradície. Je to zároveň

12 HRDINOVÁ, E. M.: *Kultura v procesu překlada*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2017, s. 18.

i podmienka zachovania náboženského štýlu byzantsko-slovanského obradu. Cirkevné (teologické) termíny – ako napr. *Boh* a *diabol* – disponujú podľa názoru autorky¹³ v humanitne zameraných (teologických) textoch rôznymi konotáciami; podobne je to i v prípade reálií. Najdôležitejšou funkciou cirkevných reálií je ako dôležité pravidlo – pridať umeleckému textu autentičnosť a situovať ho v určitom historickom období.

Keďže tieto problematické miesta textu sú dosť ťažko preložiteľné, musíme si uvedomiť ich funkciu v celkovom texte, ako o tom vo všeobecnosti hovorí popredný nemecký teoretik prekladu Paul Kußmaul: „Wenn wir dann problemhafte Textstellen vor uns haben, werden wir überlegen, wie sich die allgemeine Textfunktion auf die Funktion der jeweiligen Textstellen auswirkt.“¹⁴ Pretože nejde o odborný preklad s presnými ekvivalentmi pre cirkevné reálie, ale o umelecký preklad s väčšou mierou slobodného prekladania cirkevných reálií, tak berieme do úvahy komplexnú funkciu textu pri umeleckom preklade, ako o tom hovorí tento významný bádateľ odborných a literárnych textov: „Die Übersetzung der Realien in Romanen muss die Funktion haben, die literarische Qualität des Originals zu erhalten.“¹⁵ Ide o široký okruh problémov prekladania historických románov z hľadiska cirkevných reálií, keď treba zachovať nielen národnú a historickú špecifickosť diela, no predovšetkým náboženskú stránku konkrétneho spoločenského poriadku zobrazovaného umeleckým spôsobom. To sa deje aj prostredníctvom niektorých cirkevných reálií, ktoré sa úzko viažu na prelomové obdobie 17. a 18. storočia v ruských dejinách: *никонианин* – *nikonovec* v oboch prekladoch románu *Peter I.*, pričom renomovaná prekladateľka M. Ličková – nedávno ocenená prezidentom SR za celoživotnú prácu – ponecháva v pozn. pod čiarou i autorskú vysvetlivku, že išlo o prívržencov cirkevnej reformy, ktorá sa viaže k menu ruského patriarchu Nikona (1605 – 1681) a viedla k rozkolu v ruskej pravoslávnej cirkvi – reforma sa začala 19. februára 1651 (v moskovskej tlačiarňi vydanie liturgikona / bohoslužobnej knihy – *Služebnika*). Tí, ktorí s reformou trvajúcou za patriarchátu Nikona (1652 – 1656) nesúhlasili a ostali pri starej viere, sa označujú v knihe niekoľkými výrazmi – všeobecne sú to staroverci. *Раскольник* – rozkolník, staroverec, bezpopovec, staroobradník. Zatiaľ čo reália *беспоповец* – *bezpopovec* (M. L.) – *poustevník* (J. H.) sa viaže tesne k obdobiu rozkolu, *распуга* sa spája napr. už s menom Grišku Otrepieva v období smuty a *раснон* – *vyskočený kňaz* (M. L.) – *bývalý pop* (J. H.) tiež nie je tak tesne spojený s rozkolom. Celkové porovnanie reálií v prekladoch ukazuje, že lepšiu adekvátnosť pri cirkevných reáliách dosiahol J. Hulák

13 Porov. tamže, s. 19

14 „Ak máme pred sebou problematické miesta textu, musíme premýšľať o tom, aký vplyv má všeobecná funkcia textu na funkciu týchto miest v texte.“ KUßMAUL, P.: *Verstehen und Übersetzen. Ein Lehr- und Arbeitsbuch*. Tübingen: Narr Verlag, 2010, s. 163.

15 „Preklad reálií v románoch musí mať funkciu, aby sa zachovala literárna kvalita originálu.“ Tamže, s. 163.

než M. Ličková. Obidvaja prekladatelia sú v súčasnosti považovaní za vzor statočnosti za prácu vykonanú v časoch normalizácie, veď M. Ličková bola i ocenená nielen za početné preklady, no i za prejavené politické postoje v období normalizácie vysokým slovenským štátnym vyznamenaním v tomto desaťročí prezidentom republiky, i keď niektoré prekladateľské riešenia obidvoch uvádzaných osobností českého a slovenského prekladateľstva z ruštiny môžu vyvolávať pochybnosti. Záverom možno ešte zdôrazniť, že predovšetkým J. Hulák vo všetkých porovnávaných prekladoch prejavuje orientovanosť na čitateľa, teda nie je pod hypnózou ruských originálov ako iní prekladatelia diel s výraznou lexikou ruských cirkevných reálií.

Literatúra:

- HRDINOVÁ, E. M.: *Kultura v procesu překladu*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2017.
- HRDINOVÁ, E. M.: *Von drei translatorischen Nüssen des Aschenbrödels*. Zeitschrift für Slawistik, 63 (2018), s. 338 – 350.
- KUŠMAUL, P.: *Verstehen und Übersetzen. Ein Lehr- und Arbeitsbuch*. Tübingen: Narr Verlag, 2010.
- STOLZE, R.: *Fachübersetzen – Ein Lehrbuch für Theorie und Praxis*. Berlin: Frank & Timme, 2013.
- ŠVAGROVSKÝ, Š.: *Gréckobyzantský rítus na území Slovenska*. Slavica Slovaca, 33, 1998, č. 2, s. 97 – 108.
- TELLINGER, D.: *Kultúrne otázky prekladu umeleckej literatúry*. Košice: Typopress, 2005.
- VYCHODILOVÁ, Z.: *Několik poznámek k překladu religiózní literatury*. In: LEPILOVÁ, K. (ed.): *Rossica Ostraviensia '96. Lingua rossica in sphaera mercaturae*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity, 1996, s. 247 – 251.
- WITTE, H.: *Die Kulturkompetenz des Translators: begriffliche Grundlegung und Didaktisierung*. Tübingen: Stauffenburg Verlag, 2000.

About the author

Dušan Tellinger

independent researcher, Košice, Slovak Republic

tellinger.dusan@gmail.com